

ARTYKUŁY

Mariusz Kulesza

Rozważania na temat regionu geograficzno-historycznego¹

1. Wprowadzenie

Problem regionów rozważało w sensie teoretycznym i praktycznym wielu badaczy, by wymienić choćby E. Massalskiego (1930), E. Maleczyńską (1933), E. Romera (1948), H. Madurowicz-Urbańską (1958), A. Podrazę (1958), M. Janiszewskiego (1959), K. Dziewońskiego (1961), S. Russockiego (1963), K. Buczka (1964), S. Ossowskiego (1967), J. Bursztę (1968), J. Topolskiego (1969), M. Kotera (1993, 1995, 1998), J. Kondrackiego (1995). Wszelkoniomnie omówił problematykę A. Wyrobisz (1986), zestawiając różne opinie dotyczące badań regionalnych i różne ich definicje. W ostatnim czasie bardzo interesujący przegląd stanowisk i dyskusję w kwestii delimitacji regionu historycznego przedstawiła D. Konieczka-Śliwińska (2011).

Pojęcie regionu jest wykorzystywane w różnych naukach i różnie jest ono definiowane. Według większości popularnych słowników terminologicznych oraz encyklopedii termin „region” kojarzony jest z łacińskim *rex* (król), *regio* (królestwo) i *rego* (rządzą); oznacza „określoną część świata”, „dużą jednostkę podziału kraju” (prowincja), „część powierzchni o pewnych charakterystycznych cechach oraz mniej lub bardziej określonych granicach” (okręg, okolica), czy też „obszar powierzchni ziemi o jednej lub więcej charakterystycznych właściwościach (przyrodniczych bądź będących rezultatem działalności człowieka), które nadają mu cechy jedności i wyróżniają spośród otaczających go obszarów” (Clark 1990, za: Koter 1993, s. 49). Innymi słowy, region jest pojęciem przestrzennym, odnoszącym się do konkretnie wydzielonego terytorium, które z racji względnej jednorodności charakteryzujących go cech oraz ich powiązań odróżnia się od innych otaczających go obszarów. Region nieodłącz-

¹ Prezentowany artykuł stanowi roboczą wersję tekstu, którą pozostawił zmarły nagle Autor. Ze względu na znaczącą wartość merytoryczną artykułu, Redakcja postanowiła podzielić się nim z Czytelnikami i nadała stosowną do wymogów publikacyjnych oprawę redakcyjną, mając jednak świadomość, że nie wszystkie niedociągnięcia zostały usunięte.

nie kojarzy się z istnieniem wydzielających go granic. Odpowiedzi na pytanie, jakie jednostki terytorialne zaliczają się do regionów, są zróżnicowane. „Teoretycznie rzecz biorąc – jak zauważa Henryk Samsonowicz – historycy biorą pod uwagę terytorialne jednostki o wspólnej przeszłości, innymi słowy regiony definiowane są przez historię”. Dalej badacz ten konstatuje, iż „W wielu przypadkach jednak obszar o wspólnej przeszłości dziejowej określany jest rozmaicie, w zależności od przyjętych założeń. Syntezy dziejowe większych jednostek regionalnych – Wielkopolski, Pomorza, Mazowsza, Lubelszczyzny – nie zawsze są wpisywane, włączane do zakresu «historiografii regionalnej». Już całkowicie wychodzą poza to określenie studia poświęcone szerszym kręgom geograficznym, także przecież nazywanym niejednokrotnie regionami. [...] Termin «region» zatem używany jest dla określenia jednostek terytorialnych odmiennie definiowanych. Najczęściej w grę wchodzi granice administracyjne określające badany obszar, niekiedy jednostki geograficzne («Skandynawia»), niekiedy powiązania gospodarcze, niekiedy wspólnoty językowe («Słowiańszczyzna»), «kraje romańskie»), wyznaniowe, czy cywilizacyjne (przykład może być tu «region cywilizacji europejskiej»). [...] Na pewno ważnym zjawiskiem jest istnienie regionów opisywanych i nazywanych przez bratnie dyscypliny naukowe etnologii, kulturoznawstwa czy językoznawstwa. [...] Na ogół jednak region postrzegany jest jako obszar posiadający wyróżniającą go przeszłość, bogaty w zabytki kultury, miejsce życia i dokonań wybitnych jednostek. Jego historia nobilituje jego mieszkańców, daje im poczucie wartości” (Samsonowicz 2011, s. 11–12, 13).

Determinantą wyróżniającą region są pewne specyficzne cechy fizycznogeograficzne, społeczno-ekonomiczne lub polityczne pozwalające na delimitację określonego obszaru. W naukach geograficznych regiony najczęściej wydziela się ze względu na określone kryteria, którymi mogą być pojedyncze cechy lub spójność, rozumianą jako zmianę natężenia jednej lub kilku cech. W tradycyjnym ujęciu regiony są wydzielane ze względu na kryteria historyczno-etnograficzne. W Polsce jako przykład może posłużyć Śląsk, Wielkopolska czy Pomorze, a w Europie – Katalonia, Bawaria czy Bretania. Wspólną cechą różnych definicji regionu jest obszar, który jest wyróżniany ze względu na określone cechy. W tradycyjnym ujęciu region nie może funkcjonować bez człowieka, który go zamieszkuje i przystosowuje się do istniejących warunków środowiska przyrodniczego, tworząc z nim niepowtarzalną całość (Vidal de la Blache 1899 za: Sala 2004, s. 163).

Termin „region” jest używany również w celu porządkowania i klasyfikowania rzeczywistości. Ich zakres znaczeniowy jest różny w zależności od wybranej dyscypliny naukowej. Oznacza to, że w zależności od przyjętych kryteriów, teoretycznie istnieje nieskończona liczba regionów. Każdy ze spo-

sobów wyodrębnienia przestrzeni jest jednocześnie uprawiony i zarazem dyskusyjny. Region opisuje pewną przestrzeń. Bliższe jednak określenie charakteru tej przestrzeni zasadniczo różni poszczególne dziedziny. Możemy mówić o regionie jako przestrzeni geograficznej, kulturowej, gospodarczej czy socjologicznej. Jednakże znalezienie jednej, uniwersalnej definicji „regionu” nie jest możliwe. Różnice historyczne, polityczne i kulturowe, jakie napotykamy, przyglądając się poszczególnym krajom Europy i świata, powodują, że termin ten jest wielorako interpretowany (Grzela 2011, s. 11).

„Stosownie do przyjętych kryteriów wydzielenia region może być określany jako kulturowy, gospodarczy, morfologiczny, przyrodniczy, fizjograficzny, polityczny itp. i być identyfikowany poprzez pojedyncze, wielorakie lub ogólne (totalne) atrybuty” (Clark 1990 za: Koter 1993). Biorąc pod uwagę relacje człowiek–środowisko, wyróżnia się generalnie dwa rodzaje regionów: te ukształtowane przez przyrodę i te powstałe w wyniku działalności człowieka (Haggett 1972, za: Koter 1993, s. 50). Geografowie wydzielają zazwyczaj dwie kategorie regionów: jednocechowe i wielocechowe. Do pierwszych zalicza się np. regiony klimatyczne, fizjograficzne, rolnicze, wyróżniane ze względu na jedną cechę – klimat, ukształtowanie powierzchni, rodzaj upraw itp. Druga kategoria regionów określana jest mianem regionu geograficznego, czyli „wspólnotą” czynników fizycznych, biotycznych i społecznych funkcjonalnie związaną z ludzkim zasiedleniem obszaru i jak „każda główna geograficzna kraina ludzkiego świata [...] posiada specjalną kombinację środowiskowych, kulturowych, historycznych, gospodarczych oraz organizacyjnych właściwości. Te charakterystyczne cechy znajdują odbicie w krajobrazie, dając każdemu regionowi jego własny wyraz i społeczne *milieu*” (de Blij, Muller za: Koter 1993, s. 50).

Ze względu na typ kryteriów delimitacji wyróżnia się: regiony jednolite, charakteryzujące się podobieństwem cech, oraz regiony węzłowe, charakteryzujące się jednością wewnętrznymi powiązaniem. Dominującą właściwością regionu może być jego homogeniczność, wyrażona zarówno poprzez kryteria przyrodnicze (fizyczne), jak i ludzkie (kulturowe, gospodarcze, polityczne). Koncepcja regionu może się opierać nie tylko na zasadzie wewnętrznej jednorodności określonych obszarów, lecz także wynikać z brania pod uwagę istniejących systemów przestrzennych, zorientowanych na centralny ośrodek miejski, węzeł aktywności gospodarczej lub ośrodek integracji regionalnej. W takich sytuacjach układy komunikacyjne oraz sieci różnego rodzaju usług potwierdzają ścisłe związki pomiędzy metropolią oraz regionem jego obsługi. W tym przypadku cechą określającą region nie jest jego homogeniczność, lecz właściwa mu struktura, zasadzająca się na systemie interakcji pomiędzy dominującym centrum miejskim a powiązaniem z nim obszarem. Te regiony określane są jako węzłowe lub funkcjonalne (Chojnicki 1996, Koter 1993, s. 50–51).

Region, rozumiany jako pewne terytorium „podległe pewnej władzy lub rządzące się w ustroju demokratycznym”, jest obszarem, „na którym ludność jest organizowana lub organizuje się do wspólnego życia, tworząc całość, czyli społeczność regionalną. Tak rozumieli ten termin twórcy dyscypliny zwanej geografiami regionalną. [...] Na zasięg terytorialny regionów w ich tradycyjnym znaczeniu wywierają wpływ zarówno czynniki przyrodnicze, jak i kulturowe” (Wilczyński 1991, s. 35).

Określając najogólniej istotę regionu, twierdzi się, „iż jest to przestrzeń charakteryzująca się cechami, odznaczającymi ją od innych obszarów. Jest to część większej całości zdecydowanie się z niej wyodrębniająca. Wyróżnikami mogą być elementy charakterystyczne dla wielu dziedzin, w tym dla geografii, etnografii, gospodarki, polityki, kultury lub cywilizacji. Jest więc w szerokim znaczeniu rozumiany jako wydzielony, stosunkowo jednorodny obszar, odróżniający się od terenów przyległych cechami naturalnymi lub nabytymi” (Grzela 2011, s. 12).

2. Region w ujęciu geograficznym

W ujęciu geograficznym funkcjonuje wiele definicji regionu, różne są kryteria klasyfikacji. W najbardziej ogólnym rozumieniu regionem jest fragment powierzchni ziemi, wyróżniony na podstawie jednej lub wielu cech przyrodniczych albo społeczno-gospodarczych; jest to obszar odróżniający się od innych. Regiony określone są granicami i wewnętrznymi właściwościami. Wyrazistość regionu określa stopień zróżnicowania pomiędzy właściwościami wewnątrz regionu i poza jego granicami. Generalnie, pojmowanie terminu „region” daje się sprowadzić do dwóch zasadniczych koncepcji: analitycznej i przedmiotowej. W zasadzie pokrywa się z tym podział na regiony formalne, jednorodne pod względem określonych cech, i funkcjonalne, których jednorodność odnosi się tylko do organizacji różnych działań przy istnieniu wyraźnego centrum. W aspekcie wymiarowości wyróżnia się regiony jedno- i wielocephowe (proste i złożone). Większość regionów wyróżnianych współcześnie ma charakter wielocephowy; są one: narzędziem analitycznym; jednorodne w zakresie ściśle określonych kryteriów, które są istotne dla badanego problemu; przestrzenie zwarte (ciągłe); trójwymiarowe; w pewnym stopniu wynikiem ich przeszłości; mają ustalone miejsce w hierarchii regionów tej samej kategorii (Świeca, Brzezińska-Wójcik 2008, s. 15).

Pod względem strukturalnym wyróżnia się dwa zasadnicze rodzaje regionów: funkcjonalne (węzłowe) i powierzchniowe (jednolite lub formalne). Koncepcja regionu węzłowego opiera się na założeniu powiązania funkcjonalnego obsza-

rów. Natomiast regiony formalne są wyznaczane głównie na podstawie określonych właściwości przyrodniczych (Chojnicki, Czyż 1993).

W badaniach struktur powłoki ziemi uwzględnia się: region fizycznogeograficzny (fizyczny, naturalny) i region społeczno-ekonomiczny (sztuczny, ekonomiczny). Region fizycznogeograficzny (fizyczny, naturalny) wydzielany jest na podstawie cech przyrodniczych, niejednokrotnie przeobrażonych antropogenicznie, dość często jest pojmowany jako krajobraz naturalny. W przeglądowych próbach regionalizacji fizycznogeograficznej istotne są: strefowość zjawisk i procesów przyrodniczych, zróżnicowanie cech i piętrowość krajobrazów oraz charakter i stopień zagospodarowania terenu. W literaturze polskiej pierwsze próby podziału regionalnego kraju w zakresie fizycznogeograficznym datowane są na koniec XIX i początek XX w. Podstawę podziału Polski na regiony, nazywane krainami, pasami krajobrazowymi, typami krajobrazu oraz regionami fizycznogeograficznymi, stanowiły takie czynniki, jak: zróżnicowanie hipsometryczne i geologiczne, a z czasem cały kompleks fizycznogeograficzny (Kondracki 1976).

Region społeczno-ekonomiczny (ekonomiczny) bywa rozumiany bądź jako region wyróżniony na podstawie rzeczywistych zjawisk, niezależny od podziałów instytucjonalnych, bądź jako terytorialna jednostka planowania i zarządzania gospodarką, wyznaczana przez państwo. Większość geografów społeczno-ekonomicznych definiuje region ekonomiczny jako charakterystyczną część ogólnej przestrzeni społeczno-ekonomicznej – zbiór, w którym pomiędzy jego elementami zachodzą określone relacje (por. Wróbel 1965, Dziewoński 1967). W zakresie tych relacji region ekonomiczny jest zbiorem domkniętym pod względem odrębnych cech charakterystycznych (region przemysłowy). W ujęciu systemowym region społeczno-ekonomiczny jest traktowany jako terytorialny system społeczny (region miejski). W kontekście praktyki badawczej region społeczno-ekonomiczny może być rozumiany na sześć sposobów:

- jako dowolna część kraju wokół ośrodka regionalnego;
- część kraju, która charakteryzuje się istotnym domknięciem i w której interakcje mogą być dowolne;
- część kraju charakteryzująca się istotnym domknięciem, tworząca system średniego szczebla;
- dzienny system miejski ośrodka regionalnego;
- region miejski ośrodka regionalnego;
- jednostka polityczna średniego szczebla administracyjna, samorządowa i autonomiczna (Świeca, Brzezińska-Wójcik 2008, s. 15).

Z uwagi na zmienność procesów społeczno-gospodarczych w przestrzeni geograficznej i zdolność do interakcji z otoczeniem, zarówno przyrodniczym, jak i społeczno-gospodarczym, wyróżnia się regiony upadające, regiony samo-

podtrzymujące się, otwarte regiony rosnące, otwarte regiony rozwijające się (Domański 2004, s. 97).

W teorii regionu społeczno-ekonomicznego mieści się pojęcie regionu turystycznego (wypoczynkowo-turystycznego). Głównymi wyróżnikami takiego regionu są: walory turystyczne, zagospodarowanie turystyczne oraz ruch turystyczny. Istotne są powiązania wewnętrzne, jak również występowanie ściśle określonych granic oraz jednorodność środowiska i dostępność komunikacyjna. Region taki może być wyznaczany w celu usprawnienia działań marketingowych, organizacyjnych i planistycznych, jest więc traktowany jako narzędzie badania i przedmiot poznania oraz jako instrument) działania. W aspekcie badań ekonomicznych region turystyczny może być utożsamiany z regionem węzłowym, którego specyficzną formą jest turystyczny region metropolitalny jako naturalny, najbliższy obszar wypoczynkowy, zwłaszcza wypoczynku weekendowego mieszkańców miasta. Region turystyczny, ze względu na infrastrukturę turystyczną lub wpływ środowiska na rozwój turystyki na danym obszarze, może być traktowany także jako region powierzchniowy – pasmowy (por. Liszewski 2009).

Wyrazem zainteresowania aspektem społecznym są regiony kulturowe. W literaturze przedmiotu (Rykiel 2002) analizowane są one jako regiony: kulturowe *sensu stricto*, sentymentalne, reliktowe, behawioralne oraz cywilizacyjne. Jak podają A. Świeca i T. Brzezińska-Wójcik, „Wymienione rodzaje regionów w mniejszym lub większym stopniu nawiązują do koncepcji regionu społeczno-ekonomicznego. Regiony kulturowe *sensu stricto* są konstituowane przez specyficzną kulturę regionalną – materialną i niematerialną, obejmującą m.in. tożsamość regionalną. Początkowo były ściśle związane z dzielnicami kraju. Jednakże wraz z postępem procesów urbanizacji, dwudziestowiecznego uprzemysłowienia, a później powstaniem kultury masowej, następował regres kultur regionalnych, sprowadzanych do rzędu kultur ludowych. Regiony sentymentalne nawiązują do przeszłości historycznej. Są konstituowane przez sentymenty społeczne w skali regionalnej, a szerzej – przez tożsamość regionalną. Do tych regionów odnosi się świadomość regionalna ich mieszkańców oraz umiejętność identyfikacji tych regionów przez osoby w nich niemieszkające. Podstawą polskich regionów sentymentalnych były dzielnice historyczne. Za regiony reliktowe można współcześnie uważać Kresy, ponieważ nastąpiła niemal całkowita depolonizacja obecnej zachodniej Ukrainy oraz sowietyzacja Wileńszczyzny. Regiony behawioralne są wyrazem struktury krajowego systemu osadniczego. Regiony te, często zwane funkcjonalnymi, nawiązują do regionów miejskich zogniskowanych wokół ośrodków makro- lub mezoregionalnych. Regiony (strefy) cywilizacyjne są związane z odmiennymi sposobami przechodzenia społeczeństw i zbiorowości terytorialnych między kolejnymi formacjami spo-

łącznymi. Na ziemiach polskich strefy te nawiązują do podziału zaborowego kraju, utrwalonego stabilnością granic politycznych i uprzemysłowieniem przebiegającym odmiennie w każdym z zaborów. Na obszarze Polski można wyróżnić cztery strefy cywilizacyjne: porosyjską, poaustriacką, popruską, odzyskaną” (Rykiel 2002 za: A. Świeca, Brzezińska-Wójcik 2008).

Immanentną cechą niemal każdego regionu jest jego zmienność. Odzwierciedla się ona w zasięgu przestrzennym i w sferze funkcjonalnej. Zmienność terytorialna jest zdeterminowana rozwojem demograficznym, przebiegiem procesów urbanizacyjnych i industrializacyjnych oraz rozwojem sieci komunikacyjnej. Zmienność funkcjonalna jest zależna natomiast od rangi miast w hierarchii sieci osadniczej oraz ich zasięgu oddziaływania ekonomicznego zmieniającego się w czasie. Jest znamienne, że zachodzące współcześnie procesy integracyjne wpływają w sposób znaczący na pojmowanie regionów, których zasięg przestrzenny staje się niezależny od granic państwowych. Jednocześnie warto podkreślić, że regiony cechują się zróżnicowaniem w zakresie sposobów ich postrzegania. Region może być traktowany jednocześnie jako narzędzie badania, przedmiot poznania oraz instrument działania. Współcześnie proces delimitacji regionów, będących przedmiotem poznania, sprowadza się do wyodrębniania fragmentów obszaru, na których występują zjawiska lub obiekty wykazujące określone właściwości. Desygnatem regionu rozumianego w kategoriach narzędzia działania są obecnie regiony polityczno-administracyjne lub planistyczne wyróżnione w celu organizowania w ich ramach działalności społeczno-gospodarczej i zarządzania. W tym sensie przeprowadzona reforma administracyjna państwa polskiego nosi cechy restytucji odrębności gospodarczych, etnicznych, kulturowych i historycznych dawnych struktur przestrzennych. W kontekście rozumienia regionu jako narzędzia badawczego warto natomiast zaznaczyć, że może on służyć jako podstawa do studiów na temat ochrony środowiska, kształtowania krajobrazów naturalnych i kulturowych (por. Świeca, Brzezińska-Wójcik 2008).

3. Region historyczny – przegląd stanowisk

Nie ma jednomyślności odnośnie do pojęcia regionu historycznego. Dla każdej epoki podziały te były odmienne. Początki dyskusji wokół definicji „region historyczny” – jak podaje D. Konieczka-Śliwińska (2011, s. 18) – „sięgają pierwszych lat okresu międzywojennego, kiedy to bardzo wyraźnie zarówno w obrębie ruchu regionalnego, jak i w środowisku naukowym ujawniła się potrzeba dookreślenia podstawowej kategorii, którą posługiwano się w badaniach regionalnych oraz w różnych formach popularyzacji historii regionalnej”. Pod pojęciem historii regionalnej zaczęto rozumieć dzieje większych lub

mniejszych jednostek terytorialno-ludnościowych, wchodzących w skład jakiegось pozwalającego się wyodrębnić terenu. Dla historyka Polski dzieje regionalne to na ogół przeszłość Wielkopolski, Pomorza, Śląska, Mazowsza lub innych ziem posiadających charakterystyczną odmienność, specyfikę. Dla badacza Europy jest nią, np. historia Bałkanów, Skandynawii czy Słowiańszczyzny. Znacząca historia globalnej przez dzieje regionalne rozumie przeszłość Europy, Azji i innych kontynentów (subkontynentów) (Podraza 1979, s. 308–310). Na gruncie polskim przyjęło się więc uważać, że dzieje regionalne (lokalne) dotyczą przeszłości obszarów mniejszych niż państwo (Labuda 1977, s. 20, Samsonowicz 1987).

Jak wspomniano, D. Konieczka-Śliwińska (2011) przedstawiła bardzo interesujący przegląd stanowisk i dyskusję w kwestii delimitacji regionu historycznego. Na potrzeby niniejszego artykułu warto niektóre z poruszanych przez Autorkę wątków i spostrzeżeń przybliżyć.

Na początku dyskusji, mimo dużej rozbieżności ówczesnych stanowisk, można było zaobserwować zgodność w dwóch podstawowych kwestiach: po pierwsze, region jako pewna całość (społeczna, kulturalna, gospodarcza itp.) był stale odnoszony do całości wyższego rzędu wyodrębnionej w granicach państwa, po drugie, regiony należało wyodrębnić na podstawie zespołu różnych kryteriów, z których żadne nie jest wskazywane jako najważniejsze (Kwiatkowski 1984, s. 150). Konieczka-Śliwińska zauważa jednak, że „dla poszczególnych środowisk zainteresowanie regionem historycznym miało w pewnym zakresie odmienne znaczenie: regionaliści, zaangażowani w działalność organizacyjną, w mniejszym stopniu byli skoncentrowani na określeniu dokładnych granic i kryteriów wyodrębniania poszczególnych regionów, akcentując przede wszystkim przywiązanie do «małej ojczyzny», gdy tymczasem dla historyków zajmujących się badaniami nad historią regionalną odpowiedź na pytanie, czym są regiony historyczne, a w konsekwencji także przyjęcie w miarę jednoznacznych reguł delimitacji tych regionów, odgrywała decydującą rolę” (Konieczka-Śliwińska 2011, s. 18).

Dalsza dyskusja nad regionem historycznym, zarówno w okresie międzywojennym, jak i po drugiej wojnie światowej, potoczyła się w dwóch kierunkach. Przedstawiciele pierwszego z nich koncentrowali się na istocie i zasadzie delimitacji regionu historycznego, oczekując rozstrzygnięcia mającego istotne znaczenie dla praktyki badań regionalnych. Uważali oni, że najważniejsze dla regionalizacji historycznej jest określenie, jakie podziały natury administracyjnej należy przyjąć za podstawę wyodrębnienia danego terytorium. Natomiast przedstawiciele drugiego kierunku, przełamując to podstawowe założenie, szukali także innych kryteriów podziału na regiony. Ich zdaniem historyczne i współczesne podziały administracyjne nie mogły stanowić jedyne (czy też najważ-

niejszego) czynnika warunkującego regionalizację historyczną (Stępnik 1990, s. 25–31). Zwrócił na ten fakt uwagę Andrzej Wyrobisz, który zauważył, że kłopot z ustaleniem kryteriów delimitacji regionów historycznych wynikał także z dużej niestabilności granic tych regionów, ulegających dość szybkim i częstym przeobrażeniom (Wyrobisz 1998, s. 38).

Podstawowym problemem stał się wybór jednego lub wielu kryteriów, na tyle optymalnych, by pozwoliły opracować regionalizację historyczną, „uwzględniającą całość ziem polskich, nie tylko w wymiarze przestrzennym (czyli wszystkie tereny, które w danym momencie odpowiadają definicji regionu historycznego), ale także czasowym, tzn. w różnych okresach przeszłości tworzyły region historyczny” (Konieczka-Śliwińska 2011, s. 19).

W okresie międzywojennym największe uznanie zdobyła koncepcja oparcia badań regionalnych na podstawach geograficznych historyka Stanisława Arnolda, który w 1925 r. w miesięczniku „Ziemia” stwierdził, że podstawą wyodrębnienia regionów są procesy geograficzno-historyczne (Arnold 1925, s. 9). Podobnie rzecz widział Włodzimierz Antoniewicz, który w 1933 r. przedstawił własną propozycję podziału regionalnego państwa polskiego na 33 krainy geograficzne (Stępnik 1990, s. 25–31). Zwolennikiem geograficznych kryteriów delimitacji regionów historycznych był też wówczas Karol Buczek, który przy pewnych zastrzeżeniach dopuszczał traktowanie jednostek geograficznych jako płaszczyzny odniesienia w historycznych badaniach regionalnych. Był zdania, że podział regionalny ówczesnej Polski należało rozpatrywać w sferze idei, a nie faktów konkretnych. Za region historyczny uznawał bowiem jednostki terytorialne, które „w danej epoce posiadały w mniejszym lub większym stopniu własną historię” (Buczek 1935, s. 543–544). Był również zdania, iż w dziejach Polski, regiony historyczne, „jeśli istniały, to jedynie do roku 1772 (czyli I rozbioru Polski) i nie pozostawiły po sobie na tyle pozytywnych śladów, by do nich się odwoływać z punktu widzenia wychowania państwowego i narodowego. Do historii regionalnej należało więc nawiązywać tylko tam, gdzie rzeczywiście mieliśmy do czynienia z regionami historycznymi, czyli np. na Śląsku. W odniesieniu do innych terenów II Rzeczypospolitej można było, jak twierdził, odwoływać się jedynie do przedrozbiorowych regionów historycznych lub czekać na wytworzenie się nowego podziału regionalnego państwa” (Konieczka-Śliwińska 2011, s. 20).

Z innych ciekawych stanowisk historyków międzywojennych w interesujących nas kwestiach można wymienić Bogdana Domańskiego, który uwzględnił takie kryteria, jak warunki geograficzno-przyrodnicze, tradycja historyczna, podział administracyjny i warunki gospodarcze (Domański 1938, s. 3) oraz Pawła Musioła, który z kolei wyodrębnił elementy składowe regionu historycznego: stałe (jak np. nazwa, przeszłość, tradycja wspólnoty plemiennej, admini-

stracja) oraz zmienne (np. gwara, kultura ludowa, struktura społeczno-gospodarcza) (Musioł 1935, s. 88). Znaczącym w tej dyskusji stał się głos Adama Próchnika, który stwierdził, że granice poszczególnych regionów historycznych nie pokrywają się z granicami administracyjnymi (Próchnik 1938, s. 667). Uważał również, że kryterium rozgraniczenia regionów mogą stanowić szeroko rozumiane: granice historycznego współżycia i ciężenia danego środowiska oraz jego okolic; granice kulturalnego oddziaływania owego środowiska w chwili obecnej oraz granice najbliższych regionów historycznych (Konieczka-Śliwińska 2011, s. 21). Wybiegając w przyszłość, zapowiadał zmiany kierunku, jakie nastąpią w tej dyskusji w późniejszych latach (głównie w latach 70. XX w.).

Po drugiej wojnie światowej w rozważaniach nad regionem historycznym zwrócono uwagę nie na jedno, decydujące kryterium jego wyróżnienia, lecz na zespół kilku wiążących się ze sobą cech. Badania Heleny Madurowicz i Antoniego Podrazy z lat 50. XX w. odnosiły się jednak nie tyle do samej regionalizacji historycznej, co historyczno-gospodarczej, koncentrując się na definicji regionu historyczno-gospodarczego. Dokonując próby regionalizacji gospodarczej Małopolski w drugiej połowie XVIII w., za czynniki regionotwórcze przyjęli: stosunki społeczne, specjalizację produkcji, środowisko geograficzne, strukturę demograficzną (Madurowicz, Podraza 1958, s. 10 i 21). Niestety ich propozycja nie wywołała większego zainteresowania i szerszej dyskusji. Zdaniem Konieczki-Śliwińskiej „większy wpływ na podstawy metodologiczne regionalizacji historycznej wywarły późniejsze rozważania Heleny Madurowicz-Urbańskiej (1975, s. 49–51) nad regionem gospodarczym w przeszłości. Wychodząc bowiem od założenia, że podstawową przesłankę metodologiczną dla wyodrębniania regionów historycznych stanowi między innymi relacja człowiek (społeczeństwo)–środowisko (geograficzne, przyrodnicze) i związana z tym funkcja przestrzeni, postawiła ona tezę, że przy rozważaniu problemów przestrzeni w badaniach historycznych (a takim problemem jest właśnie dyskusja nad definicją regionu historycznego) konieczna jest zmiana w podejściu do przestrzeni jako takiej (w ogóle), zarówno jako przedmiotu, jak i narzędzia badania, i odwołanie się do ogólnej teorii przestrzeni oraz do osiągnięć innych nauk szczegółowych, np. geografii. W ten sposób Madurowicz-Urbańska zwróciła uwagę na fakt, iż definiując region historyczny, powinniśmy spojrzeć na niego szerzej i po pierwsze: skupić się na wyłonieniu zespołu cech go charakteryzujących, po drugie – istotne w tych rozważaniach mogą być ustalenia geografów. Na podkreślenie zasługuje również i to, że Madurowicz-Urbańska w swoich badaniach była niezwykle precyzyjna, w tekstach zawarła szereg ustaleń definicyjnych, uporządkowanych i opisanych we wzajemnych relacjach, przez co łatwiej było zrozumieć jej tok myślenia i odnieść się do poczynionych ustaleń” (Konieczka-Śliwińska 2011, s. 21–22).

Własną propozycję delimitacji regionów historycznych przedstawiła Ewa Maleczyńska. Uznała, iż za podstawę badań regionalnych (i historycznych) należało przyjąć współczesne podziały administracyjne. Co ważne, zdawała sobie sprawę z ograniczeń, jakie niesie to założenie i że może ono znaleźć zastosowanie przede wszystkim w pracach popularyzatorskich, dociekaniach podejmowanych przez badaczy lokalnych oraz w większości prac badawczych historyków zawodowych, zajmujących się historią regionalną. Natomiast w monografiach naukowych, dotyczących określonej przestrzeni w danym czasie, kiedy istniały podziały polityczno-administracyjne różne od tych współczesnych, trzeba było – jak pisała – zachować historyczny, a nie aktualny administracyjny zasięg terytorialny badań. Przyjęcie „narastającej teraźniejszości” jako umownego punktu odniesienia do poszukiwań regionalnych i lokalnych w przeważającej jednak części badań historycznych było, w jej mniemaniu, zabiegiem „najbardziej czytelnym i umotywowanym” (Maleczyńska 1960, s. 341 za: Konieczka-Śliwińska 2011, s. 22).

Odmienne stanowisko w sprawie regionalizacji historycznej zajęł ponownie Karol Buczek. Złagodził on nieco swoje wcześniejsze poglądy na temat regionów historycznych, zauważając, że „niewiele chyba mamy naukowych terminów, używanych równie beztrzesko i dowolnie jak słowo «region» i jego pochodne” (Buczek 1964, s. 144). Nie sformułował jednoznacznej definicji regionu historycznego, przedstawił jednakże szereg założeń, które kolejni badacze uwzględniali w swoich rozważaniach. Punktem wyjścia do swojej refleksji nad regionami historycznymi Buczek uczynił pojęcie regionu, który rozumiał jako „każdy większy lub mniejszy obszar, który różni się od innych jakąś określoną właściwością czy określonymi własnościami, albo przynajmniej swoim położeniem, np. nad jakąś rzeką lub wokół jakiegoś znaczniejszego ośrodka miejskiego” (Buczek 1964, s. 144).

Jego zdaniem historyk – jak zauważa Konieczka-Śliwińska (2011) – zajmując się regionalizacją historyczną i szukając czynników pozwalających określić dany obszar jako region historyczny, nie powinien przyjmować za jego podstawę (kryterium) elementów geograficznych, lecz kwestie społeczne, wysuwając na plan pierwszy człowieka. Region historyczny Buczek opisał ogólnie jako „twór pośredni między państwem i osiedlem”, ponieważ stanowi zarówno część terytorium państwa w jego historycznych granicach, jak i obejmuje grupę („sumę”) osiedli, które z kolei łączą w sobie jeszcze mniejsze jednostki („jakiś obszar”). Sformułowanie bardziej szczegółowej definicji, zdaniem Buczka, nie było możliwe, ze względu na zbyt dużą różnorodność tych tworów zarówno pod względem wielkości, jak i charakteru. Na potrzeby praktycznych badań historycznych proponował, by regiony historyczne pokrywały się z istniejącymi w badanym okresie (a nie współcześnie) jednostkami terytorialnej organizacji

państwowej. Uważał, że jest to niezbędny warunek naukowego poznania, ponieważ regiony historyczne powinny odtwarzać „istniejącą obiektywnie rzeczywistość historyczną” (Buczek 1964, s. 147 za: Konieczka-Śliwińska 2011). Swoje rozważania argumentował tym, że zmiany terytorialnej organizacji państwowej towarzyszą zmianom w regionalizacji historycznej i włączanie np. badań nad Polską w XVIII w. do istniejącego współcześnie podziału na województwa jest zupełnie nieprzydatne. Aby w pełni uchwycić historyczną zmienność granic regionów, Buczek wprowadził rozbudowaną klasyfikację regionów historycznych, odwołując się do różnych kryteriów ich podziału (polityczno-administracyjnych, społecznych, geograficznych). W ten sposób podzielił je na samodzielne regiony, czyli obdarzone własną osobowością ustrojową i posiadające własną historię, oraz historyczne regiony niesamodzielne, nieposiadające takiej osobowości ustrojowej. Dodatkowo w obrębie tych dwóch kategorii wyróżnił regiony wyższorzędne, średnio- i niższorzędne. Zwrócił również uwagę na trzy inne rodzaje regionów: historyczne regiony specjalne, regiony reliktowe i regiony geograficzno-historyczne, traktowane jako regiony historyczne niewłaściwe. Za regiony właściwe należy bowiem uznać jedynie te, które „były w badanym okresie samodzielnymi lub niesamodzielnymi jednostkami organizacji terytorialnej, przede wszystkim polityczno-administracyjnej, a także «specjalnej» (kościelnej, majątkowej itd.)” (Konieczka-Śliwińska 2011, s. 23–24).

Pomimo rozbudowanej propozycji wydzielenia regionów historycznych stanowisko Buczka spotkało się jednak z krytyką. Z punktu widzenia praktycznych badań regionalnych, a zwłaszcza w przypadku dużych syntez regionalnych czy monografii przedstawiających całość dziejów od czasów najdawniejszych do współczesności, przyjęcie koncepcji Buczka skutkowałoby, jak pisał m.in. Zenon Guldon, opracowaniem dla poszczególnych okresów obrazu dziejów zupełnie odmiennych terytoriów (Guldon 1994, s. 79). W tej sytuacji łatwiejsze w wielu przypadkach okazało się zastosowanie współczesnych kryteriów administracyjnych, co proponowała wcześniej Maleczyńska. Podobny pogląd w tej sprawie wyraził w latach 70. XX w. znany historyk Gerard Labuda. Uznał on przede wszystkim, że „wnikliwą i bardzo instruktywną” propozycję Buczka ogranicza klauzula „w badanym okresie”, co nie daje się pogodzić z coraz częstszą praktyką badania całości dziejów danego terytorium na przestrzeni wieków. Odwołując się do ustaleń Maleczyńskiej, Labuda uznał, że konieczne jest przyjęcie współczesnych podziałów administracyjnych nie tyle za podstawę, co za punkt wyjścia historycznych badań regionalnych (Labuda 1977, s. 20, Konieczka-Śliwińska 2011, s. 24).

Dyskusję nad regionem historycznym znacznie ożywił na przełomie lat 60. i 70. XX w. Jerzy Topolski, nadając jej jednocześnie nowy kierunek. Uważał, że

zdefiniowanie pojęcia „region historyczny” jest konieczne przed przystąpieniem do jakichkolwiek badań z zakresu historii regionalnej, gdyż bez wszechstronnego uzasadnienia, że mamy do czynienia z regionem historycznym, nie powinniśmy podejmować decyzji opracowania naukowych dziejów jakiegokolwiek terenu (Topolski 1969, s. 24–25). Polemizował m.in. ze stanowiskiem Buczka w kwestii łączenia regionów historycznych z jednostkami administracji terytorialnej: „Nie będzie więc na ogół regionem historycznym powiat czy nawet województwo, jeżeli jako całość nie charakteryzowały się w rozwoju historycznym czymś odrębnym” (Topolski 1969, s. 24). Wyraźnie również odniósł się do zastosowania ustaleń geograficznej analizy regionalnej do potrzeb charakterystyki nad regionem historycznym. Zdaniem Topolskiego pojęcie regionu historycznego jest pojęciem znacznie bogatszym niż pojęcie regionu geograficznego, zwłaszcza że nie każdy region geograficzny jest jednocześnie regionem historycznym (i odwrotnie). Dlatego ustalenia geografów mogą mieć mniejsze lub większe znaczenie dla dyskusji historyków, pamiętając jednak zawsze, że elementy geograficzne będą stanowić jeden z wielu czynników opisujących region historyczny (Topolski 1969, s. 23–24).

Zasługą Topolskiego było sformułowanie pełnej definicji regionu historycznego, do której przez kolejne lata odwoływali się (i nadal to czynią) historycy zajmujący się problematyką regionalną. Jego stanowisko w tej kwestii ewoluowało na przestrzeni kilkudziesięciu lat. W swej pierwszej koncepcji z końca lat 60. XX w. zwrócił uwagę na złożoność regionu historycznego, nazywając go odnoszącym się do określonego terytorium „skomplikowanym układem o określonej strukturze”, w którym rolę elementu wyróżniającego odgrywają dzieje. Ponieważ przeszłość ma charakter wielowymiarowy, poprzez „dzieje” możemy rozumieć ich całokształt i jakąś ich dziedzinę. Z tego też względu będziemy mieli do czynienia z różnymi, nazwijmy to „rodzajami” regionów historycznych, np. politycznymi regionami historycznymi, gospodarczymi regionami historycznymi (jeżeli uwzględnimy wybrany aspekt tych dziejów) lub też „integralnym regionem historycznym”, gdy uwzględnimy całość procesu dziejowego (Topolski 1969, s. 24). W swej koncepcji zawarł również poglądy na temat struktury regionu historycznego. Po pierwsze, zwrócił uwagę na istnienie mniejszych regionów historycznych, które współtworzą większe jednostki („mikroukład” rozległej struktury, jaką jest większy region historyczny. Po drugie, stwierdził, że o miejscu i znaczeniu danego regionu historycznego w tej większej strukturze decydują różne (i zmieniające się) czynniki, do których zaliczył m.in. jego osobliwości gospodarcze, społeczne, kulturalne, stosunki etniczne i charakter geograficzny. Jeżeli chcemy w pełni opisać region historyczny, musimy uwzględniać te czynniki zarówno w ich różnorodności, jak i w wymiarze historycznym, czyli zmieniającym się w czasie (Topolski 1969, s. 25).

Powyższą koncepcję regionu historycznego Topolski modyfikował i uzupełniał przez następne lata, włączając w szerszy zakres swoich zainteresowań metodologię historycznych badań regionalnych. W połowie lat 90. XX w. zaproponował m.in. potraktowanie regionu historycznego jako kategorii narracji historycznej. Skonstatował, że region historyczny jest konstrukcją badacza, a badacz ten, analizując (opisując) wspólną dla ludzi danego terenu historię, nadbudowuje nad pewną rzeczywistość geograficzną – tkankę pojęcia regionu historycznego. Potwierdził, jak to było w latach 60., że kryterium zasadniczym dla funkcjonowania regionu historycznego jest przede wszystkim historia, „wspólne bytowanie różne w jakimś stopniu od takiegoż bytowania ludzi na innych terenach” (Topolski 1996, s. 145–150).

Na uwagę zasługuje wyróżnienie przez Topolskiego wśród czynników (kryteriów) współtworzących region historyczny nie tylko dziejów (wspólnej przeszłości) danego terytorium, ale podkreślenie także znaczenia elementów geograficznych, czy jak wcześniej pisał „charakteru geograficznego”, przy jednoczesnym niewymienianiu innych. Zastrzegł jednak wyraźnie różnicę w rozumieniu przez siebie pojęcia „rzeczywistości geograficznej” i „regionu geograficznego”, traktując ten ostatni jako konstrukcję (ustalenie) geografów. Jego zdaniem region historyczny bywa czasem powiązany z regionem wyróżnionym z punktu widzenia geograficznego, choć owo powiązanie nie jest dla funkcjonowania regionu historycznego kryterium zasadniczym. Pojęcie rzeczywistości geograficznej, choć tego wprost nie sformułował, wydaje się rozumieć szerzej, jako element przestrzeni, w czym widać wcześniejsze sugestie Madurowicz-Urbańskiej.

Wystąpienie Topolskiego na początku lat 70. XX w. wyraźnie zmieniło kierunek dyskusji nad delimitacją regionu historycznego, powodując m.in. odejście od poszukiwania tylko jednego kryterium regionalizacji historycznej. Kolejni badacze starali się najczęściej rozwijać jego koncepcję, zwłaszcza w odniesieniu do wskazanych przez niego tzw. elementów struktury regionu (Topolski 1969, s. 25). Nawiązał do tej koncepcji A. Podraza (1972)² w swych badaniach nad dziejami Małopolski. Jego zdaniem podziały administracyjne wprowadzone rzutowały na kształtowanie się regionów historycznych, ale nie stanowiły jedyne go czynnika regionotwórczego. Opowiadając się za tezą Topolskiego, że

² Podraza zaproponował także własną koncepcję tzw. wielkich regionów historycznych, obejmujących tereny kilku państw lub ich części. W jego rozumieniu tak postrzeganym regionem byłby np. podział Europy w średniowieczu na dwa wielkie regiony: zachodni (łaciński i katolicki) i wschodni (bizantyjski i ortodoksyjny), albo np. podział Europy nowożytnej pod względem gospodarczym na region zachodni, leżący na zachód od Łaby, i wschodni, położony na wschód od niej (Podraza 1979, s. 308–310).

głównym (ale też nie jedynym!) kryterium charakteryzującym region są jego dzieje jako pewnej całości, wskazał jednocześnie na inne czynniki, również o charakterze historycznym, takie jak m.in. „zawartość geograficzna danego terytorium, związki gospodarcze i kulturalne czy odrębności etniczne”, które współdecydują o odrębności danego regionu historycznego (Podraza 1972, s. 167).

Ciekawe stanowisko w sprawie delimitacji regionu historycznego zajął w 1977 r. historyk R. Wapiński (1978). Podzielił on pogląd innych historyków, że „współczesne podziały administracyjne i polityczne” nie mogą służyć do „ujmowania dawniejszych epok”, tego typu zabiegi określił nawet dobitnie jako „ahistoryczne” i wywołane często presją mecenatu wojewódzkiego lub powiatowego, a także nadmierną umownością pojęcia „region”. Wprawdzie docenił on wkład Topolskiego w konceptualizację tego pojęcia, ale uznał je za niewystarczające, ponieważ „brak w nim cech odróżniających region od ojczyzny (terytorium państwowego)” (Wapiński 1978, s. 157). Zaproponował jednocześnie przyjęcie za podstawę regionalizacji historycznej socjologiczną koncepcję Stanisława Ossowskiego, który uważał, że region w sensie socjologicznym jest „korelatem regionalnej zbiorowości. A zbiorowość regionalna to zbiorowość terytorialna, która ma w większym lub mniejszym stopniu poczucie swej odrębności, ale nie uważa się za naród” (Ossowski 1967, s. 252). Zdaniem Wapińskiego podejście Ossowskiego mogło w pełni zostać przyjęte także przez historyków. Dostrzegając rolę zjawisk historycznych w formowaniu się regionu w sensie socjologicznym, wprowadzał on bardzo przydatny w badaniach historycznych podział na dwa rodzaje regionów: mniejsze regiony, oparte na dawniejszej przeszłości i różnicach folklorystycznych, oraz duże regiony, jak np. Galicja, Kongresówka czy Poznańskie, których ludność zachowała poczucie odrębności wytworzone na skutek podziałów granicznych w czasach zaborów (Wapiński 1978, s. 158).

Wśród innych propozycji określenia czynników regionotwórczych warto odnotować stanowisko W. Rusińskiego (1986), który uznał, że w procesie kształtowania się regionów historycznych, rozumianych przez niego jako obszar o historycznie ukształtowanej specyfice kulturowej i gospodarczej, z ośrodkiem miejskim pełniącym funkcje jego „stolicy”, ważną rolę odgrywały stosunki rynkowe. Argumentował ten pogląd tym, że początki odrębności regionów, przejawiające się m.in. w kulturze, zwyczajach i obyczajach, przypadają w dużej mierze na okres rozwoju miast i rynków lokalnych. Jego zdaniem właśnie rynek sprzyjał kształtowaniu się świadomości regionalnej, co doprowadziło do wydzielenia się poszczególnych regionów (Rusiński 1986).

Dość radykalne stanowisko w sprawie delimitacji regionów, a tym samym kolejny zwrot w dyskusji na ten temat, zaproponował w połowie lat 80. XX w.

A. Wyrobisz (1986). Wprawdzie przyjął on definicję regionu historycznego, sformułowaną wcześniej przez Topolskiego, ale znacznie uzupełnił niektóre elementy tej koncepcji, m.in. związane z rozumieniem pojęcia regionu przez historyków. Zwrócił przede wszystkim uwagę na trzy odmienne podejścia badaczy do tego pojęcia oraz na konsekwencje z tych podejść wynikające. Część historyków – zdaniem Wyrobisza – traktuje region historyczny jako narzędzie badawcze, co oznacza, że uznają oni podziały regionalne albo jako wytwór badacza, poczyniony np. w celu uporządkowania materiału, albo jako coś istniejącego realnie, co badacze próbują wykryć (ustalić). W pierwszym przypadku istotne jest przede wszystkim ściśle sprecyzowanie kryteriów, które zostały użyte do podzielenia badanej przestrzeni, w drugim natomiast – przeprowadzenie odpowiednich badań, które pozwolą ustalić te rzeczywiste (istniejące) podziały regionalne (jakie one są, co jest kryterium ich wydzielenia). Dla innych badaczy natomiast region historyczny to przede wszystkim pole badawcze.

Mniej ich wówczas interesują granice badanego regionu, a koncentrują się głównie na opisie i analizie wydarzeń, które wystąpiły na jego obszarze. I wreszcie trzecia grupa badaczy, którzy pojmują region jako przedmiot badań. Jak uznał Wyrobisz, jest to najmniej liczna grupa. Zajmuje się ona poszukiwaniem wszelkiego rodzaju więzi społecznych, zależności gospodarczych, osobliwości ustrojowych, tradycji kulturowych spajających i współtworzących społeczności regionalne oraz na wyjaśnianiu powiązań zjawisk społecznych z określonym terenem, który można nazwać regionem historycznym (Wyrobisz 1986, s. 145). On sam natomiast zaproponował, by regionu historycznego nie traktować wyłącznie jako pojęcia teoretycznego, lecz przede wszystkim jako realny wytwór procesu historycznego, by tym samym przestał być „polem obserwacji naukowej”, a stał się przedmiotem badań. Wskazał nawet pewne propozycje badawcze, jak np. badania nad regionami gospodarczymi czy historycznymi społecznościami regionalnymi, które – jego zdaniem – właśnie w ten sposób pozwalają region historyczny traktować (Wyrobisz 1986, s. 146). W konsekwencji takiego sposobu ujęcia regionu historycznego uznał również, że nie można proponować jakiegoś uniwersalnego i ponadczasowego podziału kraju na regiony historyczne, ponieważ „dla każdej epoki taki podział musi być odmienny”. Postulując ograniczenie badań z zakresu historii regionalnej do konkretnych okresów historycznych, a nie do całości dziejów Polski, nawiązał w pewnym sensie do koncepcji Buczka. Zdaniem Wyrobisza najciekawsze poznawczo byłoby ustalenie podziałów regionalnych, charakterystycznych dla poszczególnych epok, ponieważ dzięki temu moglibyśmy poznać procesy społeczne, gospodarcze i kulturowe właściwe dla tych epok (Wyrobisz 1986, s. 147). Zaproponował ponadto, jak dotąd najobszerniejszy, zestaw czynników regionotwórczych, do których zaliczył: zwartość obszaru geograficznego, sto-

sunki demograficzne, strukturę społeczną, odrębności etniczne, kulturowe i językowe, stan społecznej świadomości (w tym również świadomości historycznej), sieć komunikacyjną, specjalizację gospodarczą oraz istnienie (lub brak) więzi gospodarczych, a także istnienie ośrodka, wokół którego mogła nastąpić krystalizacja regionu (Wyrobisz 1986, s. 147–148).

W ostatnich latach dyskusja nad rozumieniem regionu historycznego nieco przygasła. W zasadzie nie pojawiła się żadna nowa propozycja jego zdefiniowania, a ci badacze, którzy podejmują szersze problemy, powiązane w jakimś stopniu z analizą tego pojęcia, odwołują się do ustaleń Topolskiego, jak np. A. Stępnik (2008) lub R. Stobiecki (2008), lub ewentualnie uzupełniają niektóre elementy tej koncepcji, jak to było w przypadku wspomnianego Wyrobisza. Kwestią definicji regionu historycznego nie zajęto się także w 2005 r., podczas poznańskiej konferencji poświęconej nowemu modelowi historycznych badań regionalnych, mimo że w swej koncepcji programowej stanowiła ona próbę odniesienia się dotychczasowego dorobku historiografii regionalnej w Polsce³. Na konferencji tej zajęto się ponownie problemem delimitacji regionów historycznych, zwracając m.in. uwagę na ciągle aktualny problem trudności w ustaleniu granic badanych regionów. Jak zauważano, choć wszyscy zdają sobie sprawę z tego, że granice te zmieniały się przez wieki, to jednak w konkretnych przypadkach niezwykle trudno określić zasięg terytorialny regionu, w skład którego na przestrzeni dziejów wchodziły różne ziemie, czasem będące w granicach innego regionu. Marek Czaplński zaproponował wówczas, jako sposób na wyjście z tych trudności, rozwiązanie, które przyjęli autorzy *Historii Śląska* (2002), polegające na tym, że podstawą w określeniu granic badanego regionu powinny być współczesne granice województwa, przy jednoczesnym założeniu, że w badaniach będą uwzględniane również te ziemie, które kiedyś do tego regionu zaliczano, i tylko w tych okresach, kiedy do regionu przynależały (Czaplński 2007, s. 49–50). Propozycja Czaplńskiego, choć niestety nie wywołała na konferencji szerszej dyskusji na ten temat, to jednak zasygnalizowała kolejny kierunek, w którym najprawdopodobniej będą zmierzać dalsze rozważania nad delimitacją regionów historycznych (narzucony przede wszystkim praktyką badań regionalnych). W swej zasadniczej idei odwołuje się ona bowiem do znanej już w okresie międzywojennym (ale i wielokrotnie krytykowanej w czasach Polski Ludowej) koncepcji powiązania granic regionów ze współczesnymi (w danym okresie) podziałami administracyjnymi. Z tą jednak różnicą, że granice te przyjmuje jako punkt wyjścia i dopuszcza ich „dynamiczne” traktowanie.

³ Na temat tej konferencji patrz: K.A. Makowski (2007) i T. Łaskiewicz, P. Olstowski (2006).

Istotną w tym przypadku rolę odgrywa również zasada (zasady), na podstawie której dokonano aktualnie obowiązującego podziału administracyjnego, a także to, w jakim stopniu uwzględnione zostały w tym podziale różnice regionalne i czy utworzone województwa stanowią w jakimś stopniu regiony historyczne (zgodnie z definicją regionu historycznego). Brak zgodności historyków co do kryteriów delimitacji regionu historycznego, a także występowanie obok siebie wielu, często odmiennych, propozycji regionalizacji historycznej, spowodowały swego rodzaju dowolność w badaniach regionalnych i wywarły również piętno na edukacji regionalnej. Z nagromadzeniem terminologicznych ustaleń akademickich i wspomnianą różnorodnością stanowisk wśród historyków-badaczy środowisko dydaktyczne próbowało sobie radzić na różne sposoby. Zdarzały się zatem postawy radykalne, jak np. opinia wyrażona w 1957 r. przez Franciszka Persowskiego, że „dla celów szkolnych obojętną będzie rzeczą ściśle określenie regionu. W wielu wypadkach określenie takie [czyli region – przyp. autora] nasunie się samo pod kątem widzenia historyczno-administracyjnym, geograficznym czy nawet współcześnie administracyjnym. [...] Będą jednak regiony bez specyficznych cech wyróżniających i tu praktycznie można by się oprzeć na współczesnym podziale administracyjnym i ujmować jako region województwo” (Persowski 1957, s. 477).

Zdecydowanie częściej jednak poprzestawano na ogólnikowym używaniu pojęcia region, nie precyzując dokładnie, jakie czynniki (kryteria) go wyróżniające należy przyjąć w praktyce.

Innymi słowy sprawa definicji „regionu historycznego” nie jest – jak podkreśla Podraza – „ani łatwa ani jednoznaczna. Jedno wszakże nie ulega wątpliwości, że przez region historyczny rozumieć należy terytorium, którego cechą charakterystyczną są wspólne jego dzieje w dłuższym okresie, wyróżniające je od innych terytoriów. W przypadku, gdy owa odrębność dotyczy różnych dziedzin życia, stanowiąc skomplikowany układ o określonej strukturze, mamy do czynienia z regionem globalnym, w przypadku, gdy podstawą owych różnic jest jakaś jedna dziedzina, mówimy o regionie specjalnym (np. o regionie gospodarczym, kulturowym)” (Podraza 1999, s. 18).

4. Region geograficzno-historyczny czy historyczno-kulturowy?

Historyczne losy starych narodów europejskich tak się często układały, że poszczególne ich części, zamieszkujące różne terytoria, o odmiennych warunkach geograficznych i podlegające z racji swego położenia odmiennym wpływom kulturowym, gospodarczym i politycznym, wytwarzały z czasem wiele cech odrębnych. Cechy te z jednej strony łączyły każdą z tych części narodu wewnątrznie, z drugiej natomiast – w mniejszym lub większym stopniu –

odróżniały od sąsiednich społeczności. Takie przesłanki legły u podstaw definicji regionu przedstawionej przez M. Ciechocińską (1989 s. 37), zgodnie z którą „region jest to obszar ukształtowany w procesie rozwoju dziejowego, który posiada cechy wyróżniające go od innych terenów”. Autorka ma przy tym na myśli nie tylko cechy fizycznogeograficzne, ale także społeczne, a więc ludność z jej językiem, tradycjami, dorobkiem cywilizacyjnym, gospodarką i in.

Obszary w ten sposób ukształtowane określane są mianem regionów historycznych (geograficzno-historycznych) lub kulturowych. M. Koter i M. Kulesza (2001) uważają, że nazwa tych regionów powinna uwzględniać oba te aspekty, gdyż elementy historyczne wiążą się ze zjawiskami społeczno-kulturowymi. W regionach historycznych ma swoje oparcie regionalizm, którego korzenie tkwią w historii, natomiast w regionalizmie wyrażają się kulturotwórcze więzi społeczne. W związku z powyższym regiony takie można określić mianem regionów historyczno-kulturowych, gdyż określenie to bardziej odpowiada potrzebom geografii (politycznej, historycznej) niż stosowany np. w geografii polskiej termin „region geograficzno-historyczny”. W pojęciach „geograficzny” i „historyczny” nie mieszczą się *explicite* zróżnicowania kulturowe, np. o charakterze etnicznym lub religijnym, które są przedmiotem szczególnego zainteresowania, m.in. geografów politycznych w badaniach regionalnych.

Region historyczno-kulturowy istnieje w sposób obiektywny, gdy jego odrębność jest powszechnie dostrzegana zarówno w kategoriach materialnych, wizualnych, jak i duchowych, i tym samym uznawana przez ogół mieszkańców kraju oraz, na zasadzie subiektywnej, przez utożsamianie się z nim jego mieszkańców. Podkreśla to wybitna etnograf K. Zawistowicz-Adamska (1957), uważając, że o regionie można mówić, gdy oprócz innych jego wyróżników istnieje również „samookreślenie grupy lub określenie jej przez sąsiadów”. Z określeniem tym wiąże się nazwa własna regionu, poprzez tradycję historyczną rozwinięta w świadomości zbiorowej ludności.

Geografowie koncentrują się zazwyczaj na obiektywnych cechach regionu historyczno-kulturowego, natomiast socjologowie i politycy kładą główny nacisk na czynnik subiektywny, tj. poczucie odrębności. Podkreślają oni, że dopiero wówczas, gdy istnieje świadomość własnej odrębności, wytwarzająca się najczęściej w konfrontacji z „innymi”, nienależącymi do „naszej” zbiorowości regionalnej, występują typowe dla społeczności regionalnych zjawiska identyfikacji społecznej i kulturowej, patriotyzmu lokalnego, działań integracyjnych, tworzenia symboli regionalnych itp. (Wódz 1987, s. 85, Kwilecki 1992, s. 37, Kwaśniewski 1993, Rykiel 2012). Są to sprawy ważne, gdyż cechy społeczne mogą być wzmocnione lub osłabiane zarówno przez siły wewnętrzne, jak i zewnętrzne (polityka państwa, planowanie społeczne), decydując w konsekwencji o żywotności lub upadku osobowości regionu.

Literatura

- Arnold S., 1925, *Historia a regionalizm*, „Ziemia”, 1, s. 9–11.
- Buczek K., 1935, *Zagadnienie regionalizmu w nauczaniu historii w szkole średniej*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie, 17–20 września 1935 r.*, t. 1. Referaty, przygotował do druku F. Pohorecki, Lwów, s. 541–548.
- Buczek K., 1964, *O regionach historycznych*, „Małopolskie Studia Historyczne”, 6 (3–4), s. 143–156.
- Burszta J., 1968, *Region i regionalne monografie etnograficzne*, „Lud”, 51 (2), s. 599–613.
- Ciechocińska M., 1989, *Znaczenie morfologii przestrzeni antropogenicznej w socjologicznych badaniach regionu*, [w:] Mirowski W. (red.), *Perspektywy socjologii miasta i regionu*, Warszawa.
- Chojnicki Z., 1996, *Region w ujęciu geograficzno systemowym*, [w:] Czyż T. (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*, Poznań, s. 7–46.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1993, *Region i regionalizacja w geografii*, [w:] Handke K. (red.), *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa, s. 13–36.
- Czapliński M., 2007, „Nowy model” czy „nowe modele”? *Próba polemiki z niektórymi tezami Witolda Molika*, [w:] Makowski K.A. (red.), *O nowy model historycznych badań regionalnych*, Poznań, s. 49–57.
- Domański B., 1938, *Zagadnienie kształtowania się regionów*, „Ziemia Wołyńska”, 1 (1), s. 2–4.
- Domański R., 2004, *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*, Warszawa.
- Dziewoński K., 1961, *Elementy teorii regionu ekonomicznego*, „Przegląd Geograficzny”, 33 (4), s. 593–613.
- Dziewoński K., 1967, *Teoria regionu ekonomicznego*, „Przegląd Geograficzny”, 39 (1), s. 35–50.
- Grzela J., 2011, *Region, regionalizm, regionalizacja. Wybrane aspekty teoretyczne*, „Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae”, s. 11–27.
- Guldon Z., 1994, *Kilka uwag o historii regionalnej i lokalnej*, [w:] Bednarska-Pitula D. (red.), *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2, Warszawa–Toruń, s. 79–84.
- Historia Śląska*, 2002, red. M. Czapliński, Wrocław.
- Janiszewski M., 1959, *Regiony geograficzne Polski*, Warszawa.
- Kondracki J., 1976, *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Warszawa.
- Kondracki J., 1995, *Fizycznogeograficzna regionalizacja Europy Wschodniej w układzie dziesiętnym*, „Przegląd Geograficzny”, 67 (3–4), s. 349–354.
- Konieczka-Śliwińska D., 2011, *Region historyczny w historiografii, dydaktyce historii i edukacji szkolnej. Przegląd stanowisk i propozycji delimitacji*, „Klio: czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 16 (16), s. 17–42.
- Koter M., 1993, *Region polityczny – geneza, ewolucja i morfologia*, [w:] Handtke K. (red.), *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa, s. 49–74.
- Koter M., 1995, *The geographical-historical region: its notion, origin and factors in its development*, [w:] Koter M. (red.), *Social and political aspects, Region and Regionalism*, No. 2, Opole–Łódź, s. 7–26.

- Koter M., 1998, *Polskie regiony*, „Wspólnota”, 12 (419), s. 16–17.
- Koter M., Kulesza M., 2001, *Geographical and historical grounds of formation of borders of former and present-day Poland*, [w:] Koter M., Heffner K., *Changing role of border areas and regional policies*, Region and Regionalism, No. 5, Łódź–Opole, s. 165–179.
- Kwaśniewski K., 1993, *Elementy teorii regionalizmu*, [w:] Handke K. (red.), *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa, s. 75–86.
- Kwiatkowski P., 1984, *Ideologia regionalizmu w Polsce międzywojennej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 27 (4), s. 143–156.
- Kwilecki A., 1992, *Regiony i badania regionalne w perspektywie socjologii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 2, s. 37–48.
- Labuda G., 1977, *Zadania i cele historii regionalnej w systemie historiografii*, „Rocznik Kaliski”, 10, s. 13–25.
- Liszewski S., 2009, *Przestrzeń turystyczna Polski. Koncepcja regionalizacji turystycznej*, „Folia Turistica. Regiony Turystyczne”, 21, s. 17–30.
- Łaszkiewicz T., Olstowski P., 2006, *Refleksje na marginesie poznańskiej konferencji o nowym modelu monografii miast i syntez historycznych*, „Zapiski Historyczne”, 71 (2–3), s. 155–162.
- Madurowicz-Urbańska H., 1975, *Metodologiczne i metodyczne aspekty regionalizacji historyczno-gospodarczej (zagadnienia wstępne)*, „Historyka”, 5, s. 49–51.
- Madurowicz-Urbańska H., Podraza A., 1958, *Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław–Kraków–Warszawa.
- Makowski K.A. (red.), 2007, *O nowy model historycznych badań regionalnych*, Poznań.
- Maleczyńska E., 1933, *Regionalizm w nauczaniu historii*, „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne”, 1, s. 27–37.
- Maleczyńska E., 1960, *W sprawie badań nad historią lokalną*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 3, s. 331–354.
- Massalski E., 1930, *O zasadach wydziałania regionów*, „Ziemia”, 15 (2), s. 21–23.
- Musioł P., 1935, *Zagadnienie regionalizmu na Śląsku*, „Zaranie Śląskie”, 11 (2), s. 87–90.
- Ossowski S., 1967, *Zagadnienie więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, [w:] *Z zagadnień psychologii społecznej*, Dzieła, t. 3, Warszawa.
- Persowski F., 1957, *Regionalizm w praktyce szkolnej*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, 5 (6).
- Podraza A., 1972, *O potrzebie opracowania dziejów Małopolski*, „Kwartalnik Historyczny”, 15/2 (57), s. 161–175.
- Podraza A., 1979, *Wielkie regiony historyczne w Europie. Pojęcie i przydatność badawcza*, „Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych PAN”, 23 (2), s. 308–310.
- Podraza A., 1999, *Małopolska jako region historyczny*, [w:] *Małopolska. Regiony. Regionalizmy. Małe ojczyzny*, t. 1, Kraków, s. 11–36.
- Próchnik A., 1938, *Samorząd a zagadnienie historii regionalnej*, „Samorząd Miejski”, 18 (9), s. 662–673.
- Romer E., 1948, *Rozważania na tematy regionalne*, „Czasopismo Geograficzne”, 19 (1–4), s. 3–38.

- Rusiński W., 1986, *Rola badań regionalnych w polskiej historiografii*, [w:] Izdebski H. (red.), *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. Poznań 6–9 września 1984 r. Część I: Referaty plenarne – sekcje*, Wrocław, s. 97–105.
- Russocki S., 1963, *Region mazowiecki w Polsce średniowiecznej*, „Przegląd Historyczny”, 54 (3), s. 388–417.
- Rykiel Z., 2002, *Region kulturowy i jego istota*, [w:] Orłowska E. (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*, Wrocław, s. 47–70.
- Rykiel Z., 2012, *Region jako pojęcie socjologiczne*, [w:] Pawłowska A., Rykiel Z. (red.), *Region i regionalizm w socjologii i politologii*, Rzeszów, s. 15–30.
- Sala S., 2004, *Procesy globalizacji ich konsekwencje dla regionów*, [w:] Strzyż M. (red.), *Perspektywy rozwoju regionu w świetle badań krajobrazowych*, Kielce, s. 171–176.
- Samsonowicz H., 1987, *Historiografia regionalna w Polsce po II wojnie światowej*, „Kwartalnik Historyczny”, 94 (1), s. 279–292.
- Samsonowicz H., 2011, *Historia regionalna*, [w:] *Małopolska. Regiony. Regionalizmy. Małe ojczyzny*, t. 13, Kraków.
- Stępnik A., 1990, *Historia regionalna i lokalna w Polsce 1918–1939. Badania i popularyzacja*, Warszawa.
- Stępnik A., 2008, *Główne kierunki w historiografii regionalnej i lokalnej*, [w:] Spyra J. (red.), *Kronikarz a historyk. Atuty i słabości regionalnej historiografii*, Cieszyn, s. 35–38: www.kc-cieszyn.pl (stan na grudzień 2010 r.)
- Stobiecki R., 2008, *Historiografia regionalna. Nowa wizja dziejów czy nowa metoda?* [w:] Spyra J. (red.), *Kronikarz a historyk. Atuty i słabości regionalnej historiografii*, Cieszyn, s. 11–33: www.kc-cieszyn.pl (stan na grudzień 2010 r.)
- Świeca A., Brzezińska-Wójcik T., 2008, *Region w ujęciu geograficznym*, [w:] Dziekanowska M., Styka J. (red.), *Region w koncepcjach teoretycznych i diagnozach empirycznych*, Lublin, s. 15–40.
- Topolski J., 1969, *Wielkopolska jako region historyczny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, Poznań, s. 23–37.
- Topolski J., 1996, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa.
- Wapiński R., 1978, *Historia regionalna a narodowa*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2, s. 155–169.
- Wilczyński W., 1991, *Region jako zasada podziału administracyjnego Polski (casus – Radom)*, „Geografia w Szkole”, 1, s. 34–38.
- Wódz J., 1987, *Planowanie społeczne w regionach. Refleksje socjologiczne*, Warszawa.
- Wróbel A., 1965, *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*, IG PAN, „Prace Geograficzne”, 48, Warszawa.
- Wyrobisz A., 1986, *O pojmowaniu regionów historycznych w nauce polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 93 (1), s. 133–148.
- Wyrobisz A., 1998, *Historyczne badania regionalistyczne*, [w:] Zarębski M.A. (red.), *Regionalizm a historia. Materiały IV Krajowego Forum Regionalistycznego, Staszów–Sandomierz 25–27 września 1997 r.*, Staszów, s. 133–148.
- Zawistowicz-Adamska K., 1957, *Badania etnograficzne nad regionem łódzkim*, „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, seria I, z. 5, s. 201–209.